

Jelena Vasiljević

PROŠLOST I RAZUMEVANJE RATA
Uloga kulture sećanja u oblikovanju naracija
srpske i hrvatske štampe o ratu u Hrvatskoj

Četvrto izdanje američkog naučnog časopisa *Anthropological Theory*, iz 2004. godine, otvorio je jedan oštar optužujući tekst, čije je redove potpisao američki sociolog Tomas Kušman.¹ U njemu autor pokreće pitanje efekata akademskih problematizacija poslednjih sukoba na Balkanu na političke odluke koje su određivale stepen ne/intervenisanja međunarodnih faktora u tim sukobima. Nema sumnje, navodi Kušman, da je Balkan bio poprište genocida, ali razmere sukoba koji su do njega doveli mnogi nisu hteli da priznaju, ili ih nisu pravilno ocenili, pa je izostala i adekvatna pravovremena međunarodna intervencija koja je taj genocid mogla da spreči. Razloge neviđanja pravih razmera sukoba Kušman vidi, između ostalog, i u radovima mnogih istaknutih društvenih naučnika koji su svojim analitičkim okvirima i ponudjenim objašnjenjima ponudili opravdanje i kulturnu legitimaciju za neintervenisanje: navodno, ti radovi su, budući da je iza njih stajao naučni autoritet, imali velikog uticaja na shvatanja i odluke političkih aktera. Zapravo, Kušman iznosi veoma teške optužbe na račun pojedinih intelektualaca, da su oni svojim selektivnim izborom tema i, vođeni modom relativizma koja izbegava utvrđivanje konkretne krivice i radije je raspoređuje jednako na sve zaraćene strane, ponudili nerealne uvide u sukobe na Balkanu i opravdali retoriku one strane koja je učinila najveće zločine – naime, srpske strane. Time su, zapravo, indirektno odgovorni za nesprečavanje

1 T. Cushman, "Anthropology and Genocide in the Balkans: An Analysis of Conceptual Practices of Power", *Anthropological Theory* 4, 2004, str. 5–28.

najvećeg genocida u Evropi posle Drugog svetskog rata. Iako na početku svog članka govori da je odgovornost na mnogima, Kušman zapravo napada samo dva rada čiji su autori antropolozi: *Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide* autorke Beti Denič² i *Orientalist Variations on the Theme "Balkans"...* Milice Bakić-Hejden i Roberta Hejdena.³ Navedenim autorima Kušman spočitava "preokretanje srpskih nacionalističkih tema u naučni diskurs",⁴ što je, navodno, uticalo na predstave koje su o jugoslovenskom ratu sticali politički akteri.

Šta je, ukratko, najviše zasmatalo Kušmanu? Čvrsto verujući da je svaki rad antropologa koji se tiče proučavanja sukobljenih zajednica bremenit posledicama po sudbinu tih zajednica i zalažući se za angažovanu antropologiju u najboljem maniru Nensi Skeper-Hjuz,⁵ Kušman zamera Denič i Hejdenovima odabir teme, ono o čemu su odlučili da pišu, izostavljajući druge stvari van fokusa. Tako, na primer, Beti Denič piše o simboličkom oživljavanju genocida nad Srbima u Drugom svetskom ratu, kroz izjave, nastupe i zvanične simbole nove vlasti u Hrvatskoj, i o navodnom stvaranju atmosfere straha kod hrvatskih Srba, ali ne piše o agresiji Srba na hrvatsku teritoriju i, tako, posvećujući rad temi simboličkog nasilja, izbegava da piše o fizičkom nasilju. Dodatno, po Kušmanu, tako fokusirana tema može poslužiti i kao izvor razumevanja za srpska nasilja, jer se akcentuje njihov strah i senka prošlosti u kojoj su oni bili žrtve. Hejdenovima zamera aplikaciju Saidovog pojma orijentalizacije na primeru prakse Hrvata i Slovenaca, jer je orijentalizacija strategija onih koji dominiraju, a to su u staroj Jugoslaviji, Kušman navodi, ipak bili Srbi. Takođe, i Hejdenovi su se 'ogrešili' o izbor teme, jer su prikazivanjem strategija koje su pružale legitimitet zapadnim republikama da se otcepe, odbili da pišu o stvarnom problemu rasturanja jedne države:

-
- 2 B. Denich, "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide", *American Ethnologist* 21, 1994, str. 367-90.
 - 3 M. Bakić-Hayden i R. Hayden, "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", *Slavic Review* 51, 1992, str. 1-15.
 - 4 T. Cushman, op. cit., str. 7.
 - 5 Vidi N. Scheper-Hughes, "The Primacy of the Ethical: Propositions for a Militant Anthropology", *Current Anthropologist* 36, 1995, str. 409-20.

genocidu i agresiji. Kušman optužuje ove autore da su, sledeći relativističku modu mišljenja, koja odbija da čvrsto pozicionira žrtve i dželatke, 'razvodnili' temu sukoba na Balkanu i da su, zbog navodnog uticaja koje kao naučni autoriteti imaju, sudionici u 'mekom poricanju' (soft denial) genocida.

Naravno, odgovori na ove optužbe bili su jednako oštri kao i napad. Pored opštije zamerke Kušmanu za političku naivnost (precenjeni uticaj antropologa na političke aktere), napadnuti autori su kao zajednički odgovor imali i samu hronologiju činjenica – oba 'sporna' rada napisana su i predata u štampu pre izvršenja agresija i zločina, kasnije okarakterisanih kao genocid. Naravno, odgovori Kušmanu su se ticali i suštinske prirode samih članaka: autori su tvrdili da njihovi zaključci ne podupiru nijednu stranu u ratu i da su nacionalističke strategije svih bile jednako kritički izložene i analizirane.⁶

Nije mi namera da se udubljujem u pojedinosti i dalju sudbinu ovog spora. Započela sam ovim osvrtom, jer mi je za istraživanje kulture sećanja interesantan i indikativan bio jedan njegov deo – onaj koji se ticao polemike na relaciji Kušman – Denič. Beti Denič je svojim napadnutim radom, koliko je meni poznato, bila prva koja se pozabavila upotrebom i značajem kolektivnog sećanja u počecima sukoba koji će završiti krvavim rasturanjem SFRJ. Ona je analizirala načine na koji su se hrvatski i srpski nacionalizmi okrenuli sećanjima iz Drugog svetskog rata, tom "moćnom rezervoaru potisnutih i ugušenih uspomena"⁷ čija je artikulacija bila proskribovana u titoističkoj Jugoslaviji. Bez mogućnosti da se artikulišu u javnom diskursu koji je bio određen i ograničen ideologijom bratstva i jedinstva, sećanja na međuetničke pokolje tinjala su u privatnim, porodičnim, nekad lokalnim zatvorenim pričama.⁸ Slabljenjem jugoslovenske zajednice (seća-

6 B. Denich, "Debate or defamation? Comment on the publication of Cushman's 'Anthropology and Genocide in the Balkans'", *Anthropological Theory* 5, 2005, str. 555–8; R. M. Hayden, "Inaccurate data, spurious issues and editorial failure in Cushman's 'Anthropology and Genocide in the Balkans'", *Anthropological Theory* 5, 2005, str. 545–54.

7 B. Denich, "Dismembering Yugoslavia...", str. 369.

8 O ćutanju u periodu socijalizma i značaju ćutanja za "organizovanje kulturnog ili nacionalnog znanja" videti u: G. Đerić, "O čemu govorimo kada ćutimo i o čemu ćutimo kada govorimo?", *Filozofija i društvo* 34, 2007, str. 43–57.

nja)⁹ ova potiskivana sećanja eksplodiraju u javni prostor gde ih prigrljuju rastući srpski i hrvatski nacionalizmi i mobilišu za svoje ciljeve. Dalje, autorka se posebno fokusira na simboličke strategije nove Tuđmanove vlasti u Hrvatskoj, koja je u svoje državne simbole i javnu retoriku inkorporirala elemente državnosti i ideologije NDH, nekadašnje ustaške kvislinške tvorevine u kojoj su Srbi masovno stradali. Takvi potezi nove hrvatske vlasti osnažili su sećanja Srba na prostoru Hrvatske i učvrstili strah među njima koji je dodatno bio potpirivan manipulacijom iz Beograda, odakle se nije propuštalo da se ukaže na 'povampirenje ustaštva'. Ipak, Denič je akcenat stavila na procese proizvodnje straha i simboličko oživljavanje genocida, što je srpsku zajednicu u Hrvatskoj udaljilo od 'nekadašnje braće' i omogućilo joj da aktuelizuje, ovog puta javno, svoja sećanja na nekadašnje zločine. I upravo zbog toga reaguje Kušman smatrajući da ovako usmereno istraživanje prednost daje problemu simboličkog nasilja nad realnim, a istovremeno kao da nudi i okvire za opravdanje srpske agresije, s obzirom da akcentuje prethodnu provokaciju i strah.

Rad Beti Denič za moje je istraživanje instruktivan, jer pokazuje ne samo kako se slike prošlosti mogu instrumentalizovati, već i koju ulogu imaju u osmišljavanju, percepciji stvarnosti, posebno one koja iskače iz normalnih tokova; pokazuje kako sećanja i zamišljanja prošlosti oblikuju razumevanje i samorazumevanje zajednice (pa i njeno delanje) i unose smisao (ma kakve devastirajuće efekte on mogao da proizvede) među zbrkane fragmente svakodnevice. I Kušmanova kritika je instruktivna, jer ukazuje na moguće nesporazume pri odašiljanju/recepciji na određen način postavljene i fokusirane teme, u okviru neke inače osetljive oblasti istraživanja.¹⁰

9 "Za Jugoslaviju se može reći da je razorena upravo onda kada država više nije bila u stanju da kontroliše javnu imaginaciju svojih sastavnih delova (različitih 'zajednica sećanja') i kada su ovaj posao preuzele republičke elite." – G. Đerić, op. cit., str. 46.

10 Iako se tim nesporazumima i kontroverzama, uostalom kao ni sudbinom same polemike Kušman-Denič, u ovom radu neću baviti, vredno je pomena njihovo prisustvo u mnogim radovima koji za svoj predmet imaju rat u Jugoslaviji. Pitanje izbora teme i polaznih postavki u analizi biće mereno snažnim uverenjem, koje dele mnogi, da se "svaka analiza zbivanja u biv-

U ovom radu nameravam da analiziram upotrebu sećanja, ugrađivanja slika prošlosti i specifična tumačenja istorije prisutna u srpskoj i hrvatskoj štampi koja je izlazila tokom sukoba u Hrvatskoj – u periodu između 1991. i 1995. godine. Iako se tiče medija i rata u bivšoj Jugoslaviji, moje istraživanje ne sledi poznatu i već mnogo puta formulisanu postavku problema koja je ove pojmove konjuktovala kako bi pokazala njihovu pogibeljnu međuzavisnost – kroz ulogu i odgovornost medija u poslednjim balkanskim ratovima.¹¹ Ono za čime tragam jesu *predstave* o ratu (i šire, o sukobu i njegovim uzrocima). Zanimaju me načini na koje se konceptualizovao rat kroz procese transformacije/uobličavanja informacija sa ratišta u narative, priče koje su osmišljavale ratnu stvarnost, nudeći joj eksplanatorne okvire, protagoniste, motive, uzroke i svrhe. U tom smislu, štampu vidim kao idealan izvor za proučavanje produkcije svakodnevnih narativa o ratu, jer je svakodnevno izveštavala o ratu, nudila različite modele za njegovo objašnjenje i tumačenje i pri tom reflektovala dominantne društvene percepcije.¹² Analizirani materijal predstavljaju tekstovi srpske i hrvatske štampe koji su pokrivali ratne događaje u pomenutih pet godina – od prvih oružanih sukoba na Plitvicama do hrvatske vojne akcije Oluja. Radi se o tekstovima koji tematizuju slike prošlosti i u kojima se kolektiv-

šoj Jugoslaviji koja izbegava moralna pitanja graniči sa licemerjem" (R. Muršič, "Jugoslovenska mračna strana ljudske prirode: pogled iz slovenačke slepe mrlje", u DŽ. M. Halpern i D. A. Kajdikel [ur.], *Susedi u ratu*, 2002, str. 83).

- 11 Vidi npr. N. Skopljanac-Brunner, S. Gredelj i dr. (ur.), *Mediji i rat*, Beograd, 2000; M. Tompson, *Proizvodnja rata*, Beograd, 2000; i dr.
- 12 Činjenica da je većina novinskih listova u Srbiji i Hrvatskoj bila u službi političke propagande ne umanjuje njihovu podobnost da budu tretirani kao izvori za proučavanje preovlađujućih narativnih sklopova. To naročito važi za one tekstove čija je forma takva da je jasno da nude nekakav eksplanatorni okvir, interpretaciju umesto pukog prenošenja (pa čak, i 'spinovanja') informacija – kakvi su autorske kolumne, feljtoni, intervjui i sl. (što je upravo forma tekstova koja me je prvenstveno i zanimala u mom istraživanju). Takvi tekstovi su pokazivali naročitu osetljivost prema narativima prisutnim u javnosti, bilo iz potrebe da ih reflektuju i artikulišu, bilo zato da bi ih kritikovali ili, naprotiv, dodatno osnažili. Zbog toga smatram da dnevna i nedeljna štampa, naročito posmatrana kroz jedan duži vremenski period, predstavlja najbolji izvor za proučavanje preovlađujućih narativa jednog društva u određenom periodu.

na sećanja pojavljuju kao uobličitelji naracija, okviri za razumevanje i samorazumevanje u pokušaju konstruisanja tačke stabilnosti sa koje bi se predložilo/nametnulo razumevanje stvarnosti. Iz njih čitamo različite priče o ratnim dešavanjima koje u pružanju objašnjenja sežu u istoriju i paraistoriju, iznose potisnuta sećanja, stare 'istine' koje su u prošlosti 'dokazane' i nove koje se u njoj legitimišu. One su ovde prikazane i analizirane s idejom da se ukaže na vezu između kulture sećanja, procesa narativizacije i osmišljavanja kognitivnih obrazaca za predstavljanje (ratne) stvarnosti.

Kultura sećanja i naracije

Pored toga što označava interdisciplinarnu naučnu oblast koja se bavi tumačenjem i objašnjenjem različitih oblika čuvanja i iskripljavanja prošlosti, kultura sećanja se koristi i kao zbirni pojam za oznaku ukupne nenaučne javne upotrebe prošlosti.¹³ Slike prošlosti su vrlo upotrebljiv sadržaj za artikulisanje potreba sadašnjice, jer je jedna od ključnih karakteristika kolektivnog pamćenja da tvori deo kulturnog aparata koji stvara smisao. Istorijske slike, dakle, nisu toliko odraz prošlih vremena, koliko su društvenointegrativne tvorevine koje obezbeđuju kontinuitet kolektivnog identiteta; kulturom sećanja uspostavljamo i učvršćujemo društvene slike o sebi. Dakle, prošlost je izrazito aktivan činilac koga aktiviraju potrebe sadašnjice, bilo da je reč o planskoj instrumentalizaciji prošlosti političkih elita radi zaštite interesa vlasti, ili se radi o širim kognitivnim (ponekad nesvesnim) potrebama društva da obezbedi obrazac saznavanja, kao i da redukuje složenost stvarnosti putem unošenja smisla.

Slike prošlosti nisu statične, već se menjaju, a te promene efekat su promena koje pogađaju zajednice sećanja. Naime, prošlost postaje deo pamćenja tako što se njeni tragovi i fragmenti biraju, preinačavaju i organizuju u odgovarajuću naraciju o prošlosti. Koji će sadržaji prošlog, i kako, biti uvršteni u te naracije i prepoznati kao prioritetni sadržaji zavisice od prioriteta same za-

13 T. Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006, str. 10. Ova studija predstavlja najpotpuniji izvor, na srpskom jeziku, teorijskih objašnjenja i problematizacije upotrebe prošlosti, te ću se, u objašnjenju pojma, u najvećoj meri i oslanjati na nju.

jednice koja i oblikuje te slike. Naravno, prioriteti se menjaju, pa otud i promene slika prošlosti. Mogu se menjati čitave vizije prošlosti, mogu se neki delovi istorije drugačije tumačiti, može im se pridavati drugačiji značaj – no, to će uvek zavisiti od sadašnjice, trenutka iz kog se prošlost aktuelizuje. Ratovi i periodi velikih kriza naročito indukuju velike promene u dominantnim slikama prošlosti, jer se tad menjaju akcenti kolektivnog samoodređenja i identiteta, kao i određenja Drugog u odnosu na koga se stvaraju nova pozicioniranja. Takođe, u uslovima krize, slike prošlosti dobijaju novu snagu i oblik, postajući deo mobilizatorske moralne retorike. Upravo će materijal koji u ovom radu analiziram pokazati upotrebu sećanja i prošlosti u jednom kriznom, ratnom periodu kada se tragalo za novim okvirima osmišljavanja razorene prošlosti, ratne sadašnjosti i željene budućnosti.

Možda ne bi bilo suvišno na kratko se osvrnuti na međudnos osnovnih pojmova kulture sećanja – pamćenja i sećanja. Kako Todor Kuljić navodi, pamćenje je "skladištenje" sadržaja prošlosti, dok je sećanje aktuelizovanje sačuvanih sadržaja; sećanje je zahvat u prošlo uvek iz nove sadašnjice.¹⁴ Dakle, sećanje je konstruktivna aktivnost, više nego pamćenje. U tom smislu, želela bih da preciziram domen mog interesovanja i nameravanu primenu ovih koncepata. Iz onoga što je rečeno u uvodu jasno je da me zanimaju konstruktivni procesi sećanja, a ne pitanja društvenog pamćenja; dakle, zanima me aktuelizacija sadržaja iz prošlosti. U širem smislu, zanima me upotreba i prisutnost prošlosti u novinskim člancima koje analiziram – tumačenja istorije, 'pouke' koje se iz nje izvlače, 'sudbine' koje ona zacrtava, evociranje ličnih sećanja, legitimiteti koji se crpu iz prošlosti.

Konačno, potrebno je spomenuti i važnost narativnog postupka bez kojeg sećanje ne bi moglo da ima tu važnost i takav mobilizatorski potencijal kakav ima. Narativi, najprostije rečeno, sastavljeni su od niza sekvenci koje nam, ređajući se, daju odgovor na pitanje *šta je priča*. U njima se, takođe, najčešće skriva i odgovor na pitanje *zašto se priča pripoveda*.¹⁵ Interesovanje za prouča-

¹⁴ Ibid., str. 8.

¹⁵ R. Franzosi, "Narrative Analysis – Or Why (And How) Sociologists Should be Interested in Narrative", *Annual Review of Sociology* 24, 1998, str. 517–54.

vanje narativa poteklo je iz uvidanja da se u njima kriju procesi kognitivnog ušemljavanja različitih životnih činjenica u jedno tkanje koje osmišljava stvarnost; uz pomoć narativa mi interpretiramo i razumemo događaje oko nas.¹⁶ Njihova najvažnija funkcija je kognitivna, jer organizuju percepcije stvarnosti u smisleni i koherentni obrazac. Naročito u kriznim periodima života, narativi, kao priče o sebi, svetu i drugima, nalaze smisao sopstvenoj poziciji, kroz iluziju koherentnosti u inače fragmentarnim doživljajima stvarnosti.¹⁷ Instrumentalizacija prošlosti teško da bi bila efikasna bez pripovedačkog načina njenog izlaganja, koje podrazumeva osmišljavanje, selektivni odabir po dramskom obrascu, emocionalizaciju. Ubedljiva naracija "glača sklad iznetih sadržaja, neutralizuje slučajno i uspešno prevodi... kontingentno u logički i smisaono razumljivi 'deterministički' sklop".¹⁸ Dakle, prošlosti se pristupa kroz fabulizaciju koja redukuje sadržaje i ucelinjuje ih u smisaonu pripovest koja bi odgovarala trenutnom identitetu i samoviđenju. Tako ispričana prošlost u sebi krije i ključ za čitanje i razumevanje – ne prikazuje se bezlični istorijski procesi, već događaji koje su izazvali određeni razlozi i namerne pobude. Tako strukturisanu ispričavanu prošlost moguće je moralno i normativno vrednovati, a moralizacija je nužan preduslov emotivne mobilizacije kojoj konstruisanje slika prošlosti i teži.

Istorija, prošlost i sećanje u srpskoj i hrvatskoj štampi

Novinski tekstovi koji su ovde analizirani pokrivaju period od 1991. do 1995. godine, tačnije od prvih sukoba na Plitvicama do hrvatske vojne akcije Oluja. Ideja je bila sakupiti materijal koji će pokriti neke najvažnije događaje u ratu koji nije tekao kontinuirano i bez prekida. Koristeći presklipping najvećih novinskih arhiva u Beogradu i Zagebu – Borbe i Vjesnika – usredsredila sam se na

16 M. Patterson i K. R. Monroe, "Narrative in Political Science", *Annual Review of Political Science* vol. 1, 1998, str. 315–31.

17 Ibid.

18 T. Kuljić, op. cit., str. 192.

tekstove koji su pokrivali sledeće teme: Plitvice, Borovo selo, Vu-kovar, raspoređivanje plavih šlemova, Medački džep, Oluju i rea-govanja javnih aktera o ratu. S obzirom na način na koji sam po-stavila istraživačku temu, kriterijum izbora mi nisu bile određene novine, već tip članaka. U korpusu građe nalaze se i dnevna i ne-deljna štampa, prorožimska i opoziciona – praktično sve što se štampalo kao novina, a pisalo je o navedenim temama. Ono što sam iz presklipinga izdvojila i uvrstila u građu bili su tekstovi ko-ji su svojim sadržajem jasno pretendovali da ponude nekakvo ob-jašnjenje, daju analizu, interpretaciju događaja o kojem su pisali. To su tekstovi koji se ne nude u čisto informativnoj formi (oni ko-ji se nalaze na prvim stranicama, sažeto formulisani), već infor-maciju prenose u sižejnom obliku, najčešće nudeći nekakvu poen-tu ili objašnjenje – dakle, mahom, autorske kolumne, feljtoni, iz-veštaji ratnih dopisnika, intervjui sa javnim akterima itd. Analiza njihovog sadržaja pokazuje kojim ključnim pojmovima operišu, kojim temama manipulišu, na koje načine konstruišu legitimiza-ciju svojih osnova, konačno, kako građe priču iz osnovnih infor-macija o nekom ratnom događaju.

Za istraživanje kulture sećanja izdvojila sam, kao rele-vantne, one tekstove u kojima je na različite načine bila prisutna tema prošlosti, istorije, sećanja. Izvori su, među srpskim novina-ma – *Politika*, *Večernje novosti*, *Borba*/*Naša borba*, *Politika ekspres*, *Nin*, *Duga*, *Vreme*, a među hrvatskim – *Vjesnik*, *Novi Vjesnik*, *Večernji list*, *Danas*, *Start*, *Glas Slavonije*, *Novi list*, *Globus*, *Nedeljna Dalmacija*, *Slo-bodna Dalmacija*.¹⁹ Prvo iznosim analizu sadržaja tekstova iz srp-skih novina, zatim iz hrvatskih. Tekstove sam grupisala u nekoli-ko celina, prema uočenim međusobnim sličnostima u pristupu, akcentovanju određenih tema i sl., ali takvu podelu treba shvatiti samo uslovno – uvedena je radi preglednosti, dok se mnoge teme i motivi 'prelivaju' kroz razne celine.

19 Skraćenice koje ću koristiti za obeležavanje izvora su sledeće: *Politika-P*, *Večernje novosti-VN*, *Borba-B*, *Naša borba-NB*, *Politika ekspres-PE*, *Vjesnik-V*, *Novi Vjesnik-NV*, *Večernji list-VL*, *Glas Slavonije-GS*, *Novi list-NL*, *Nedeljna Dalma-cija-ND*, *Slobodna Dalmacija-SD*. Listove *Nin*, *Duga*, *Vreme*, *Danas*, *Start* i *Glo-bus* navodiću u punom imenu.

Paralelizmi

Pri pokušaju razumevanja neke pojave ili procesa, njihovog vrednovanja i utvrđivanja odnosa koje prema njima treba zauzeti, strategija povlačenja paralela čini se dosta čestom i efikasnom. Nepoznatom pristupamo tako što pokušavamo da ga svedemo na nešto poznato. 'Prepoznavanje' se sastoji u uočavanju sličnosti sa nečim već pohranjenim u našoj memoriji, a pokušaji objašnjenja nekih novih, još nerazumljivih pojava često se zasnivaju na primerima već shvaćenih fenomena. Ovi 'mentalni' postupci se, sasvim sigurno, aktiviraju spontano, usled želje da se nepoznato svede na poznato i tako njime ovlada, ali možemo govoriti i o strategijama podvlačenja sličnosti među različitim pojavama radi usmeravanja interesa i pažnje javnosti u željenom pravcu. Da li su sećanja na zločine iz Drugog svetskog rata među Srbima u Hrvatskoj, nakon vaskrsavanja nekih od ustaških simbola, bila pokrenuta uglavnom spontano ili je njima dirigovano iz Beograda, odnosno, šta je od ta dva imalo presudni značaj za realni strah koji se javio, verovatno nikad nećemo moći sa sigurnošću da tvrdimo. Kako god, paralele između tih događaja koje je razdvajalo 50 godina su povučene, i o njima se pisalo, s namerom da se ponude okviri za razumevanje sukoba koji se rasplamsavao. Ti paralelizmi u novinskim tekstovima nisu se ticali isključivo stradanja Srba u NDH, mada su u toj temi bili najprisutniji.

Najviše se paralela sa nekadašnjim ustaškim zločinima povlačilo u opisima jednog od prvih sukoba uopšte u Jugoslaviji – sukoba na Plitvičkim jezerima. To može biti razumljivo, jer je u pitanju bio prvi krvavi sukob, sa intervencijom milicije, nakon uspostavljanja nove hrvatske vlasti i takozvane balvan revolucije koja je usledila.²⁰ Ali, uočavanju 'sličnosti' išla je na ruku i koicidencija

20 Marta 1991. na "mitingu istine" izašlo se sa zahtevom da se Nacionalni park Plitvice pripoji SAO Krajini. Dana 26. marta skupština opštine Titova Korenica donosi odluku o pripajanju SAO Krajini. Zagreb poništava tu odluku, a 28. marta dolazi MUP Hrvatske. Izbija oružani sukob – 31. marta – između hrvatskih redarstvenika i Srba u kome je dvoje ljudi poginulo, a dvadeset ranjeno. Sutradan, na Plitvice stižu tenkovi JNA sa zadatkom da obezbede prekid vatre.

datuma – plitvički sukob izbio je na katolički Uskrs, isti verski praznik na koji je, pedeset godina ranije izvršen napad na srpsko stanovništvo Hrvatske. Jedan čitalac *Politike*, u rubrici 'među nama' podseća na to u tekstu naslovljenom "Opet na isti verski praznik", ispod koga stoji: "Kao i u nedelju na Plitvicama, ustaše su i pre 50 godina na katolički Uskrs započele zločine protiv Srba."²¹ Nisu samo 'obični građani' povlačili ovu paralelu. Patrijarh Pavle je neposredno nakon sukoba uputio protest i apel koji su preneli mediji, a u kome on podseća da je pre 50 godina

na hrišćanski praznik Cveti, srpski narod napadnut od nacističke Nemačke, kojoj se odmah pridružila i ustaška ND Hrvatska... Još su živa sećanja među Srbima na rane i genocid u ND Hrvatskoj od pre 50 godina. I tada su pravoslavni Srbi, na čelu sa svojim sveštenstvom, napadani i ubijani baš najviše na svoje hrišćanske praznike.²²

U objašnjavanju sukoba na Plitvicama stalno se varirala tema straha među Srbima i njegove opravdanosti:

Samo je neobaveštenima mogao da izgleda iracionalnim strah koji je, među srpskim stanovništvom, izazvala hrvatska 'šahovnica'. 'Steg' pod kojim je za vreme prošlog rata izvršen zločin masovnih razmera, tadašnje zvanične ustaške vojske, mogao je jedino da se shvati kao nova pretnja neposlušnim Srbima u Hrvatskoj... Iza parčeta trobojne krpe sa prepoznatljivim grbom krila se zapravo čitava jedna mračna ideologija, koju niko od hrvatskih zvaničnika nije ni pokušavao da demantuje. Strah od pogroma među srpskim življem time je bio sve veći.²³

U jednoj anketi koja je ispitivala stavove i mišljenja pojedinih srpskih intelektualaca o ovim događajima, dominirao je stav "koga su guje ujedale, taj se i guštera plaši".²⁴ Dakle, tumačenja

21 *P*, 9. 04. 1991.

22 "Izbeći buduće veće zlo", *B*, 3. 04. 1991.

23 "Strah od pogroma", *P*, 5. 11. 1991.

24 "Za razum i mudrost", *PE*, 2. 04. 1991.

su se kretala od potpunog razumevanja za strah Srba i sve akcije koje iz njega proističu, do smeštanja plitvičkih sukoba u kontekst obnove ustaške NDH: "Plitvice – kao vežba" kaže jedan naslov sa nadnaslovom "Akcija na Plitvicama – deo strategije obnavljanja NDH" i uokvirenim komentarem "čudan spoj 1941 – 1991".²⁵

Nisu samo pojedinačne akcije, poput ove na Plitvicama, asocirale na obnovu NDH, već se iznošenjem teza o "ponavljanju istorije" i događaja od pre 50 godina išlo i mnogo dalje. Čitava politika novog hrvatskog rukovodstva dovođena je u vezu, ne samo sa nekadašnjom NDH, već i sa čitavom ideologijom fašizma: "HDZ ukrao fašistima scenario terora" glasi nadnaslov jednog teksta, iza koga sledi: "Polip koji je osvojio u Hrvatskoj vlast i započeo torturu nad srpskim stanovništvom, gotovo je istovetan nekadašnjoj nacističkoj hobotnici."

Uočavanje "istorijskih sličnosti" podrazumevalo je povlačenje paralela i kad su međunarodni odnosi i konteksti u pitanju. Ako nam određeni istorijski kontekst objašnjava prirodu nekadašnje kvislinške hrvatske države, onda moramo prepoznati i danas slične strukturne okolnosti koje objašnjavaju ovu "uskrslu NDH". Dakle, ako su fašizam i nacizam bile ideologije koje su generisale NDH, koje to danas ideologije omogućuju novu NDH? Kad se imenuje, o tom novom ustrojstvu sveta piše se kao o 'novom svetskom poretku', a kad se ne imenuje, ostaje jasno da su mu nosioci Amerika i Nemačka. U svakom slučaju, pravljenje paralela je i tu eksploatisano sredstvo:

Što nije pošlo za rukom dr Anti Paveliću i Adolfu Hitleru – da istrebe Srbe u fašističkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pre više od pola veka – učinili su ovih dana, predsednici Hrvatske, Sjedinjenih Američkih Država i Nemačke – dr Franjo Tuđman, Bil Klinton i Helmut Kol... 'novi svetski poredak' maršira pod stegom neofašizma, a njega u rukama, nažalost, drži Amerika, zemlja koja se borila protiv Hitlera.²⁶

25 PE, 2. 04. 1991.

26 "Pod stegom SAD", VN, 9. 08. 1995.

U jednom tekstu koji detaljno secira "endemsku pojavu hrvatskog ustaštva" podseća se na pisma generala fon Honsternaua, slata iz Zagreba Hitleru, u kojima je ovaj sa gnušanjem opisivao zločine nad Srbima tražeći intervenciju Vermahta. Autor tekst zaključuje rečima: "Danas, izgleda, kancelaru Kolu nema ko da piše..."²⁷

Završiću izlaganje 'paralelizama' još jednim primerom, očigledno vođenim drugačijim vrednosnim odnosom prema prirodi sukoba i svim njegovim sudionicima, ali u kome je prisutna ista namera 'uočavanja sličnosti sa', kako bi se suština pojave objasnila i razumela. Autor ovog teksta razloge sukoba vidi u težnji novih srpskih i hrvatskih oligarhija da očuvaju svoje pozicije, kao i u težnji "depriviranih, socijalno getoiziranih i ugroženih" za socijalnom promocijom koju rat može da obezbedi. To su stanja i pobude karakteristični za neka društva i sredine, pa u tom smislu, autor govori o "tri slične socijalne i političke paradigme":

... balkanska, latinoamerička i libanska, sa njima svojstvenim stanjem veoma slabe demokratije i jakih diktatura, etničkih, partijskih i verskih vojski, bespravne države i permanentnog pučizma, ratne ekonomije i legalizacije kriminala velikih razmera u kome učestvuju i bogati i najsiromašniji slojevi društva, ispreplitanja biznisa, politike i kriminala.²⁸

Opet je povlačenje paralela sredstvo redukovanja i upućivanja pažnje na značaj i ispravnost objašnjenja koje se nudi.

Istorijska sudbina i specifičnosti

Rečeno je da narativi "glačaju" sadržaje koje povezuju, obdaruju ih koherentnošću i ucelinjuju u izvor smisla. Tako se iz narativa o prošlosti crpu objašnjenja sadašnjosti, tokovi događaja se razumeju kao 'neminovni', a kolektivna ponašanja i karakteri dobijaju potvrdu svog postojanja. Ubedljivo najveći broj novinskih tekstova iz srpske štampe u kojima nalazimo topose prošlosti, sećanja i istorije narativizirali su temu istorijske sudbine 'ovih prostora' i

27 "Kolu nema ko da piše", *PE*, 2. 10. 1991.

28 "Giljotina na horizontu", *B*, 14. 12. 1991.

posebnosti karaktera i pojava koje iz nje proizlaze. To su tekstovi u kojima se tumači skorija ili nešto dalja prošlost Jugoslavije i istorija odnosa velikih sila prema njoj, pa se iz tih analiza izvode zaključci o 'neminovnom' razvoju stvari, raspadu koji se mogao očekivati itd. Neretko su tumači takve istorije javne ličnosti i eksperti koji svojim autoritetom podupiru izložene tvrdnje. U opsegu ovih motiva lociram i tekstove koji u svojim tumačenjima i objašnjenjima posežu za 'nacionalnim osobenostima', stereotipima, 'istinama' o karakterima koje su istorija i narodsko iskustvo 'potvrdili'. Dakle, razne istorije i paraistorije su, u ovim narativima, oblikovale 'razumevanje' rata i sukoba u Hrvatskoj, 'obdarujući' ovaj region jednom specifičnom sudbinom.

A sudbina je, sudeći po brojnim interpretacijama, bila ta da je ovaj region oduvek bio žrtva interesa velikih sila, naročito Nemačke, kojoj je Srbija stajala na putu *drang nach osten*. Autor jednog novinskog teksta podseća nas na izvjesne nemačke politikološke spise s početka 20. veka, gde se definišu nemački interesi na Balkanu, a oni su "savez malih nestabilnih država vezanih za Nemačku. Zato, za razumevanje današnje političke situacije, skrećem pažnju na aktuelitet tih tekstova".²⁹

Po nekim tumačenjima, sudbina je još cmija: istorija odnosa velikih sila prema Srbiji može se sažeti u istoriju teških ultimatumata. U tekstu sa nadnaslovima "Srbi i evropski ultimatumi" i "Kako su veliki žrtvovali srpska legitimna prava za svoje planove i egoizme",³⁰ ti ultimatumi i gubici koje su oni značili za Srbiju ređaju se: od rusko-turskog mira iz 1812. kojim se Srbija "odrekla izvojevane državnosti", preko aneksije Bosne i Hercegovine do ultimatumata iz 1941. A sada, 1991. stiže najnoviji – haški ultimatum koji "poručuje": "prebrišite decenije i vekove svoje istorije, odrecite se svih podnetih žrtava i vratite se u granice i stanja od pre 1912, možda 1878, ili 1856. godine!" Ako nam je takva istorija, u tekstu se zaključuje, treba se zamisliti nad sledećim:

Da li je naša politika vezivanja za Evropu od Garašanina do danas bila pogrešna? Šta je značio germanski faktor u

29 "Zaboraviti ne znači oprostiti", *B*, 30. 05. 1992.

30 "Brišu nam i žrtve i istoriju", *PE*, 21. 03. 1992.

srpskoj politici i šta znači danas u odsustvu ruske protivteže? Zašto je Evropa protiv jedinstva srpskog naroda? ... Ima li rešenja srpskog pitanja?

Iako su to bili tiši glasovi u domaćoj štampi, i slabije artikulisane teme, javljale su se i reakcije na ovakva tumačenja prošlosti. Tema takvih naracija bila je kritika onoga što se opisivalo kao 'naša tendencija da olako tumačimo istoriju' i da joj pridajemo isuviše veliki značaj za razumevanje aktuelnih sukoba. "Činilac prošlosti treba odbaciti kao odlučujući činilac", poručuje jedan tekst i objašnjava – danas su na delu sasvim novi odnosi međunarodnih snaga, te se na stara savezništva ili neprijateljstva ne može gledati kao da su od presudnog značaja.³¹

Veoma često su se razlozi za raspad Jugoslavije tražili u njenoj 'unutrašnjoj' istoriji, u strukturnim osnovama na kojima je počivala. Tu su tekstovi upućivali na splet razloga različite prirode. Po mnogima je Ustav iz 1974. najavljivao raspad, jer je iz njega sledilo da će jačati republike na uštrb savezne vlade, pa se secesionizam zapadnih jugoslovenskih država video kao njegova neminovna i očekivana posledica. Jugoslavija je bila neodrživa tvorevina i zato što nije došlo do istorijskog pomirenja između Srba i Hrvata:

Srbi i Hrvati ne mogu živeti zajedno sve dok se jedni ne kažu za zločine iz prošlosti, a drugi ne praštaju. Pri tom, niti prvi osećaju krivicu, niti drugi znaju šta znači oprostiti. Očevidno je da zaboraviti ne znači oprostiti. Ni Tito, ni Milošević, ni Tuđman nisu došli u Jasenovac. Naprotiv, Tito je naredio da se Jasenovac spravni sa zemljom, a onda da se na tom mestu podigne spomenik sa lažnim natpisom 'žrtvama fašizma'.³²

Nije samo Jugoslavija prikazivana kao žrtva sudbine koja joj je bila 'zacrтана'. Izgrađivala se priča i o sudbinskom ponavljanju istorije na koje je osuđen srpski narod. Jedan tekst reaguje na navode o postojanju logora za Srbe na ostrvu Pagu rezigniranom konsta-

31 "Ni ljubav, ni prošlost", *B*, 28–29. 09. 1991.

32 "Zaboraviti ne znači oprostiti", *B*, 30. 05. 1992.

tacijom da je srpski usud takav da uvek posle rata, srpsko stanovništvo strada po logorima.³³ Drugi se tekst osvrće na ponovljenu sudbinu srpskog kulturnog blaga:

Kud su nestale srpske ikone, to u Vukovaru, bar za sad, niko ne zna. Najverovatnije je da su završile kao i sva druga kulturna, umetnička i istorijska blaga srpskog naroda koja su ustaše pljačkale uz blagoslov ondašnjeg Ministarstva za ponovu (čitaj: pljačku) Nezavisne Države Hrvatske. Srpskom narodu na ovim prostorima, na žalost, istorija se – ponovila.³⁴

U trećem je tekstu, kroz usta jednog nevoljnika izrečeno shvatanje 'običnog čoveka' koji iz istorije uči i spreman je za njen novi ciklus:

A tamo u tom Jasenovcu, šest duša počiva iz moje familije. Ni jedna njihova! ... Atak na jedino što još imam – na goli život! Prodaću ga skupo, najskuplje što budem mogao. Oni su tako hteli. Naučili su me da ne pucam drugi. Oni su tako mene naučili, a njih Švabe. A Švabe kao da su zaboravile ko je bolji nišandžija. Jednom, pa drugi put. I opet bi hteli protiv Srba.³⁵

Posebno su zanimljivi narativi koji u (para)istorijski kontekst smeštaju neke od karakternih osobenosti Srba i Hrvata. Zapravo, i srpska i hrvatska štampa dosta se bavila 'drugom stranom', a često se u tim svojim 'analizama' koristila autoritetom prošlosti koji bi mogao da potvrdi iznete 'dijagnoze' i objasni 'specifičnosti' mentalnih sklopova u pitanju. Iz bavljenja Drugim, neretko je proisticalo i par crtica o 'nama' – kroz poređenja tipa 'kakvi su oni, a kakvi smo mi'. Treba reći da su postojali i narativi samokritike, kritičkog odnosa prema našim 'istorijom generisanim' osobenostima, ali su oni svakako bili u manjini u odnosu na teme ko-

33 "Za Srbe ponovo logori", *VN*, 4. 02. 1993.

34 "Sveti Bono ostao u Vukovaru", *VN*, 14. 12. 1991.

35 "Strpljivo čeka ubicu", *PE*, 15. 07. 1991.

je su 'vivisecirale' hrvatstvo, ili preciznije ustaštvo, ili još preciznije, istorijske korene mržnje prema Srbima.

Takvi narativi mogli su se baviti objašnjavanjem nekih opštih 'osobnosti' Hrvata – na primer, osećajem superiornosti za koji se tvrdilo da ga imaju:

Hrvatstvo je, kako se to kaže, predziđe hrišćanstva, a katoličanstvo jedino pravo hrišćanstvo... Iz ovoga proizilazi osećaj hrvatske superiornosti. Pripadnost katoličanstvu za Hrvate znači i da pripadaju nečem velikom i još, imaju zbog toga osećaj iluzije da su apriori evropejci...³⁶

Češće, ispitivalo se pitanje 'srbofobije' kao ključne odrednice hrvatstva. Primećivalo se da 'suština sukoba između Srba i Hrvata' izvire iz

... dominantnog uverenja među Hrvatima da su Srbi remetilčki element, koji kroz duže vreme ometa konstruisanje hrvatske države. Iz takvog uverenja mora dolaziti namera da se taj remetilac onemogući. Poznato je kako izgledaju ta onemogućavanja...³⁷

Neposredno nakon pada Krajine, jedan tekst je pisao:

Međutim, opijenost i ushićenje pobednika ima poreklo u činjenici da Hrvati sada žive sa osećajem da su zauvek rešili srpsko pitanje, da popušta srbofobijski grč, sa kojim su Hrvati živeli u naglašenoj kastratskoj inferiornosti.

U istom tekstu objašnjava se i srpsko povlačenje iz Krajine: "Redom zakona istorijskog iskustva, sa srpskom vojskom povukao se i srpski narod."³⁸ Dakle, frejdovski rečnik je poslužio da se potcrtaju uzroci hrvatske kolektivne frustracije, a podsećanje na povlačenja preko Albanije u Prvom svetskom ratu smestilo je u okvir slave i ponosne tradicije srpski gubitak Krajine i krah vojske.

36 "Ratuje li se zbog religija", *P*, 28. 11. 1991.

37 "Suština sukoba Srba i Hrvata", *P*, 13. 02. 1993.

38 "Povratak na srpsku zemlju", *VN*, 12. 08. 1995.

Negde se i na sofisticiraniji način razmišljalo o hrvatskoj srbofobiji. Jedan tekst iz *Duga* nastao je kao proizvod reporterovog boravka u Borovu Selu gde je razmatrao socio-istorijske korene ustaštva i odnosa Hrvata prema Srbima. Njegove refleksije mešaju se sa utiscima i izjavama lokalnog stanovništva sa kojima priča na tu temu. Jedan od zaključaka koji zajedno iznose je da je ustaša "Hrvat koji svoje hrvatstvo crpi iz srbofobije". Koreni mržnje prema Srbima se u ovom tekstu detektuju u izopačenoj simbiozi dva osnova pravca političke misli u Hrvata, pravaštva i ilirizma, u varijanti Ante Starčevića. Zatim se nudi i jedno razlikovanje, gotovo tipologija Hrvata: hrvatski "Jugoslaven" afirmaciju svog hrvatstva traži u jugoslovenstvu, dok je hrvatski "pravaš" (kategorija u okviru koje se promišljaju i 'hadezeovci') znatno siromašniji u pozitivnim sadržajima svoga hrvatstva. Iz filozofskog kontempliranja pitanja ' hrvatstva' i 'ustaštva' rađa se "pouka za ovo današnje vreme" kojom se tekst završava, a koja poručuje da "izlaz nije u nalaženju sebe kroz antagonizam prema drugome, već kroz afirmaciju autohtonih indoevropskih vrednosti koje bi trebalo da su imanentne i jednim i drugima (tj. Srbima i Hrvatima – J. V.)".³⁹

Nije samo srbofobija prepoznata kao karakteristika hrvatstva; naznačavala se još i mogućnost da je hrvatski narod po svojoj prirodi genocidan. U jednom intervjuu, književnik Đorđe Očić poručuje da "tuđmanovska vlast rizikuje da učini istinitom tezu o genocidnosti hrvatskog naroda nanoseći mu tako najveće zlo".⁴⁰ Veoma slično zvuče i ove reči:

Skrivanje ustaških zlodela i genocida iz prošlog rata ponovo je, međutim, dovelo hrvatski narod na istorijsku stramputicu, treću u ovom veku. Ko to rizikuje da potvrdi teze o genocidnosti tog naroda?⁴¹

Vrhunac ovakvih optužbi dosegnut je negde u periodu borbi u Vukovaru kada je jedna vest naročito protresla domaću štampu. Italijanska novinarka Milena Gabanelli je navodno pronašla leševe 40

39 "Pravi pravcati ustaški četnici", *Duga*.

40 "Huškaju na genocid", *PE*, 12. 05. 1991.

41 "Istine u senci moguće laži", *PE*, 25. 11. 1991.

dece (negde se navodilo 41) i od početka se govorilo, što je potkrepljivala i tvrdnja Gabanelijeve da je reč o srpskoj deci koju su zaklale ustaše. Uprkos višenedeljnom eksploatiranju te teme, leševi nikad nisu pronađeni, neki 'svedoci' su se povukli iz priče, a hrvatski mediji su pisali o srpskoj propagandi i laži. Konačno, priča je jednostavno zamrla u štampi, a da nije dobila svoj epilog. Iako iz novinskih tekstova nije bilo sasvim jasno kako je utvrđen etnički identitet žrtava i dželata, mnoga objašnjenja su se pozivala na 'dobro poznate istine utvrđene istorijom':

Iako niko nije rekao čija su to deca, zna se. Jer, iako su sva deca naša, tako nešto mogli su samo ustaše da učine. Samo crnokošuljaši. Samo oni mogu tako duboko da zažmurere. Samo oni mogu da od dečijih prstića nižu ogrlice za Gospu iz Međugorja...⁴²

Na ovakvu morbidnost zahuktale medijske propagande, odgovarali su dominantni narativi pojedinih intelektualaca, artikulisani u nekim opozicionim novinama. Oni su problem videli opet u nekoj suštini, i opet istorijom i prošlošću oblikovanoj, samo ona se sad ticala 'naše' strane:

Već dva veka, u Srbiji, u ime vlasti, lete glave, izmišljaju se neprijatelji, menjaju prijatelji. Sve jače tutnji kosovski mit, bruje zvona, uveliko teku pripreme za 'carstvo nebesko'. Bliži se kraj veka, a iracionalnost baulja u novinama, na zamućenim ekranima, po ulicama.⁴³

Upućivalo se i na višak istorije, na opterećenost sadržajima koje nam je ona nametnula:

Mislim da će Srbija, kat-tad morati da se otrezni i oslobodi svog ljubljenog arhetipa solunca, vojnika partije, vojnika revolucije, vojnika nacije, vojnika prave vere, da će početi svoj glas da poklanja sumnjičavima i nevernicima...⁴⁴

42 "Vest kao zver", *VN*, 21. 11. 1991.

43 "Javna kuća – metež", *Nin*, 20. 03. 1992.

44 "Hrabrost je da se krikne – ne", *B*, 12–13. 10. 1991.

Autoriteti (iz) prošlosti:

izvori legitimiteta, istorijska prava, status žrtve

Prošlost je izuzetno važan i moćan politički i diskursivni faktor zato što je verovatno najpouzdaniji i skoro neiscrpan izvor legitimiteta kojem možemo da se obratimo. Dok god u jednom društvu postoji konsenzus oko nekih slika prošlosti i oko vrednosti koje one saopštavaju, njima će se pribegavati kao vrednosnom merilu i referentnom okviru u koji je moguće smestiti poruke iz sadašnjice. "JNA za protivnika ima fašiste" poručuje naslov jednog teksta koji počinje rečenicom "Vukovar mora pasti, a pitanje je samo vremena kada će se to dogoditi."⁴⁵ Tenkovi na ulicama Vukovara tako dobijaju svoje opravdanje, jer ne treba sumnjati u ispravnost borbe ako je neprijatelj fašista, a suprotstavlja mu se državna armija. Oreol antifašističke borbe je tu da odagna svaku sumnju u ispravnost postupaka 'naše' vojske.

Dakle, dovoljno je posegnuti za učvršćenim i potvrđenim vrednostima oblikovanih slika prošlosti da bi se obezbedio instant okvir legitimizacije. To mogu biti slike jugoslovenske antifašističke borbe, kao u navedenom primeru, ali mogu biti i slike iz uže nacionalne prošlosti.⁴⁶ Kao primer upotrebe ovog drugog zanimljivo je navesti kako je jedan tekst upotrebio sudbi-

45 *P*, 08. 11. 1991.

46 U tom smislu narativi u srpskim medijima bili su nejasnije artikulisani i nestabilniji od narativa hrvatskih medija. Nova SR Jugoslavija smatrala se naslednicom SFRJ, i u delu javnosti i medija podržavana je ideja kontinuiteta i podrške nasleđa države koja je nestajala. U takvim narativima osuđivan je secesionizam zapadnih republika, dok su Srbija i JNA, dok je još postojala, predstavljane kao stožeri borbe za očuvanje jedinstvene države. S druge strane, paralelno, jačali su nacionalistički narativi koji su staru Jugoslaviju portretisali kao groblje srpskih nacionalnih interesa i koji su motive gradili iz delova nacionalne prošlosti koje je komunizam ignorisao. Tako se očitavala nejasnoća po pitanju određenja prema jugoslovenskoj državi – ona je, u raznim narativima, i izvor nepravde prema Srbima, ali i legitimni okvir pod kojim se srpski interesi brane od separatističkih težnji. U hrvatskim dominantnim narativima, kako će se videti, određenje prema Jugoslaviji je jasno i lišeno ambivalentnosti: ta država simboliše komunistički autoritarni sistem, sa srpskom hegemonijom, od koga se hrvatska demokratija emancipuje.

nu majora Milana Tepića⁴⁷ u osporavanju tvrdnje da je rat koji je tih meseci započinjao "prljavi rat". Naime, tekst se osvrće na takve tvrdnje pojedinih zapadnih novina i posvećuje se njihovom demantovanju izvođenjem jedne 'logičke bravure'. Postavlja pitanje: "Može li se, međutim, časno učestvovati u 'prljavom' ratu? Može li se prljavo ratovati za časnu stvar?"⁴⁸ Umesto odgovora podseća se na Tepićev podvig i na njegovu sličnost sa podvigom vojvode Sindelića. Za Sindelićev podvig *znamo* da je bio veličanstven i častan, a kako je reč o podvizima koje možemo porediti, sledi i da je Tepićev akt nesumnjivo častan i vredan poštovanja. Ako je tako, kako onda ovo može biti prljav rat, pita se autor teksta. U prljavom i besmislenom ratu ne može biti časnih i poštovanja vrednih podviga. Vojvoda Sindelić, kao već utvrđeni simbol časti i uzvišenosti, legitimije Tepićev podvig i služi demantovanju tvrdnji o prljavom ratu.

Prošlost se koristila i da se iz nje izvede 'istorijsko pravo' Srba da se bore za sporne teritorije u Hrvatskoj koja je započela proces otcepljenja. Tekstova sa tim motivima je najviše bilo u prvoj ratnoj godini, 1991, i njima se ukazivalo na vekovno prisustvo Srba u mnogim oblastima Hrvatske, njihovu brojčanu prevlast i važnu kulturnu zaostavštinu. U nekim tekstovima se odatle izvlačilo 'legitimno pravo' Srbije da ujedini te oblasti. Još se češće raspravljalo o "istorijskim srpskim pravima" kad su konkretne teritorije i mesta bila u pitanju, uglavnom ona oko kojih su se vodili trenutni sukobi. Nakon sukoba na Plitvicama, Srbi su organizovali 'marš mira' od Korenice do Plitvica, a novine su, prenoseći reči govornika sa tog skupa uglavnom citirale: "Plitvice su srpska zemlja."⁴⁹ Objašnjenje je sledilo: Srbi iz ovog nacionalnog parka ne

47 Major JNA Milan Tepić nalazio se tokom leta 1991. u skladištu borbenih sredstava u blizini Bjelovara. U skladu sa dogovorom između JNA, Unprofora i hrvatskih vlasti, kasarna i drugi vojni objekti trebalo je da se evakuišu 1. oktobra. Hrvatska vojska odbrane Bjelovara je, međutim, napadala kasarnu i konačno opkolila objekat. Dana 29. septembra major Tepić je digao u vazduh vojno skladište i sebe, kako bi onemogućio hrvatsku vojsku da se domogne naoružanja. Proglašen je za narodnog heroja i, zbog svog postupka, često poreden sa vojvodom Sindelićem.

48 "Prljavi rat", *VN*, 19. 11. 1991.

49 *P.* 03. 05. 1991.

možu se pomiriti sa zahtevima za kontrolu Plitvica nove hrvatske vlasti, jer radi se o zemlji koja je bila nacionalizovana i prisilno otkupljena uglavnom od srpskih seljaka. Države koja je tu zemlju nacionalizovala više nema, pa se i pitanje nepravedno otete srpske imovine mora otvoriti. Uostalom, kao i pitanje "čija su" Plitvička jezera. Još su precizniji bili tekstovi u okviru mini-feljtona "Sela iz antologije srpskog nepokora" *Politike Ekspres*, koji je izlazio tokom jula meseca 1991. godine. Tu smo mogli da saznamo kada su imena ovih srpskih sela (Mirkovci, Negoslavci itd.) u Hrvatskoj prvi put pomenuta u istoriji, kakva im je bila demografija (što je dokazivalo konstantnu srpsku brojčanu prevlast), ali i ponešto o 'karakteru' njihovih stanovnika:

Stanovnici ovog sela su i u prošlosti bili u borbama i bunama, tako da su se često morali seliti u Srbiju, ali bi se brzo vraćali i nastavljali sa okršajima. To borbeno selo nije mirovalo ni pod austrijskim vlastima. Praktično je bilo neukrotivo kao i danas.⁵⁰

Stravična razaranja i borbe u Vukovaru, otvorile su pitanje 'pripadnosti' i ovog grada. Nadnaslov jednog teksta najavljuje "neobičnog svedoka" koji govori o "katoličkim obmanama da je grad na Vuki 'hrvatski Staljingrad'":

Nije Vukovar srpski samo zato što je u njemu rođena majka Branka Radičevića, Ruža Mihajlović, rođena sestra veletrgovca Justina Mihajlovića, kod koga je Vuk Stefanović Karadžić čitavu jednu zimu proveo... Vukovar je 'i srpski' – rekli bi komunisti – zato što je 1914. u 'kotaru Vukovar bilo 14.896 Srba (ili 35 odsto) i 10.353 Hrvata (ili 24 odsto).' ... Od tada se, od popisa do popisa, podvaljivalo. Sprovođeni su verski, a ne etnički popisi, pa su tako katolici... uvek bili brojniji od Srba... Vukovar je rodio i prvog srpskog novinara, pesnika ('Plač Srbije'), istoričara, poliglota i vrsnog vinogradara Zaharija Stefanovića Orfelina. Posto-

50 "Mirkovci", *PE*, 17. 07. 1991.

je i geografski argumenti – nikao je na ogranku Fruške Gore, pa je i tako deo sremske, a ne slavonske celine.⁵¹

Novine su prenele i stavove članova predsedništva SANU iznete u svojevrsnoj poslanici upućenoj "stranim članovima, saradnicima, prijateljima i naučnim institucijama" pod nazivom "Nekoliko osnovnih činjenica o položaju srpskog naroda u Hrvatskoj". 'Neupućenima' se u toj poslanici izlažu pojedini momenti starije i skorije istorije južnoslovenskih naroda iz kojih treba razumeti vekovne slobodarske i državotvorne napore srpskog naroda, žrtve koje je kroz istoriju podnosio, a zatim i potčinjeni položaj koji je trpeo u komunističkoj Jugoslaviji:

Slovinci u hiljadugodišnjoj istoriji nikada nisu imali suverenu državu. Hrvati su je stekli u drugoj polovini devetog veka, ali su je izgubili 1102. godine, kad su postali deo Ugarske... Srbija je već polovinom 19. veka obrazovala sopstvenu državu... koja je bila parlamentarna i višepartijska monarhija zapadnog tipa. U oba svetska rata Srbija se borila na strani zapadnih saveznika.⁵²

U toku Drugog svetskog rata... stvorena je 1943. godine... druga Jugoslavija, na čelu sa predsednikom Titom i komunističkom partijom u kojoj su vodeću ulogu imali Hrvati (Tito, Bakarić) i Slovenci (Kardelj, Kidrič i drugi), a samo minornu i marginalnu ulogu su dobili Srbi (Ranković i drugi).... U Titovoj Jugoslaviji srpski narod i Srbija bili su kulturno, duhovno i materijalno osiromašeni.⁵³

Nisu se iz SANU čuli samo glasovi ovakvog tona, mada je skoro sigurno da su oni bili prisutniji u javnosti.⁵⁴ Novembra 1991.

51 "Žico s onog sveta", *VN*, 14. 12. 1991.

52 "Glas istine i razuma", *P*, 16. 10. 1991.

53 Nastavak teksta koji prenosi poslanicu članova SANU: "Genocid nad srpskim narodom", *P*, 17. 10. 1991.

54 O različitim glasovima koji su se čuli iz SANU i različitim ocenama aktivnosti tog tela u vreme sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, videti u V. Ribić, *Podeljena nacija*, Beograd, 2005, str. 54–101.

novine su prenele apel osamnaest članova SANU u kome se kaže: "Ne verujemo u svrsishodnost ovog rata, ne verujemo u one koji ga vode, ne verujemo u one koji ga svesno ili nesvesno potpiruju, ne verujemo u pobeđe koje vode u nove ratove."⁵⁵ Istorijskih argumenata u ovom apelu nema, osim ako izuzmemo kratku konstataciju da je Srbija "prvi put u svojoj istoriji bez i jednog saveznika".

Buduća prošlost – uputstva za sećanje

Slike prošlosti imaju integrativnu funkciju u zajednici, što znači da govore nešto o njenim pretpostavljenim temeljnim vrednostima. Kada rezimiramo događaje iz nedavne prošlosti i utvrđujemo koja značenja oni za nas nose, mi ujedno osmišljavamo tu prošlost i ugrađujemo je u vizije naše budućnosti. Medijski narativi su često koristili aktuelne događaje ili one iz bliske prošlosti (na koje su se osvrtni povodom godišnjica, najčešće) i predstavljali ih u ključu njihovog pretpostavljenog budućeg razumevanja. Društim rečima, u osvrte na neke događaje ugrađivana su uputstva za poželjan način na koji ih se treba sećati. Tako su potcrtavani oni sadržaji koji za zajednicu treba da imaju naročitu važnost, posebno u smislu ujednačenog i opšteprihvaćenog pogleda na ratne događaje koji će, slutilo se, zajednicu reintegrirati novim kohezivnim silama. Odmah ću reći da je toga u srpskim medijskim narativima bilo mnogo manje, nego u hrvatskim, naročito kako je rat odmicao. U srpskoj štampi nisam često nailazila na refleksije ratnih događaja, koje bi, zapravo, bile formulisane kao uputstva za poželjan način pamćenja. Toga naročito nije bilo u poslednjim godinama rata kako se sve više produbljivalo i komplikovalo pitanje uloge Srbije u ratu i njegovog poželjnog ishoda. Da li je Srbija u ratu, kakav odnos zauzima prema Srbima u Hrvatskoj, kakav prema srpskom rukovodstvu u Kninu, kakav prema hrvatskim vlastima? Pitanja su jasno pokazivala nejasnoću i neslaganje u javnosti oko željenog ishoda rata (pripojiti Krajinu Srbiji, boriti se za priznanje Krajine, saradivati se krajiškim rukovodstvom ili ne...). Bez jasne vizije veze između rata u Krajini i sudbine Srbije, odnosno reperkusija te povezanosti na budućnost srpskog naroda, nije

55 "Pogubni rat", *VN*, 19. 11. 1991.

imalo mnogo smisla ni usmeravati buduća sećanja, na rat koji traje, u određenom smeru.

Ipak, pomenuću neke primere pisanja o budućem sećanju na koje sam naišla u srpskoj štampi. Svi su vezani za prvu ratnu godinu, tačnije za sukobe u Borovom Selu i Vukovaru. Godinu dana nakon sukoba u Borovu Selu, *Politika* se osvrće na taj događaj nazivajući ga "prvom velikom srpskom pobedom", u kojoj su Srbi pokazali nadmoć u odnosu na Hrvate.⁵⁶

Bilo je i 'romantičnijih' prisećanja, sa porukom – Borovo Selo je izvojevalo novu slobodu, novi spas, simbol je borbe i novog početka:

Ružu Mandić, ilegalku, sreli smo prošlog maja, na obali Dunava. Tad nismo znali njeno ime. Borila se, a sad je načelnik civilne zaštite. I Ruža se setila nas. Tad se govorilo u šiframa. Šaputalo. Hiljadu mrtvih sahranila je Ruža. U Borovu Selu, Borovu Naselju, Vukovaru, Devojka Ruža. ... Zastave, cveće. Puna godina rata. Jedan dečak vozi bicikl, na ramenima mu devojčica. Vetar nosi njenu haljinicu. Živa slika od koje se ozdravi. I haljinica devojčice – zastava. I plač bebe. I crkveno zvono Sv. Stevana... Ovo je Srbija. Nikad nas više ustaše neće klati. Gotovo je.⁵⁷

Po padu Vukovara rezimiralo se kakva je to bitka bila i kako je se treba sećati. *Večernje novosti* su prenele obraćanje pukovnika Mila Mrkšića Narodnoj skupštini u kome se kaže da je ta bitka bila odlučujuća, kao "rušenje ratnog simbola Tuđmanove Hrvatske", da je pokazala snagu JNA i motive srpskih boraca, da je izrodila nove heroje: "U Vukovaru su rođeni novi heroji o čijim podvizima će se tek čuti..." Zaključak, ili nauk za buduća pokoljenja je sledeći:

Na primeru Vukovara Tuđmanovi bojovnici moraju da izvuku pouku da ne mogu da ratuju sa Jugoslovenskom narodnom armijom. Po složenosti, novim taktičkim i drugim

56 "Godišnjica otpora u Borovu Selu", *P*, 03. 05. 1992.

57 "Sloboda je ovde", *VN*, 03. 05. 1992.

dejtstvima, bitka za Vukovar, siguran sam u to izučavaće se u vojnim akademijama.⁵⁸

Štampani mediji iz Hrvatske

Istorijska 'svedočanstva' o Drugom

Važno mesto u konceptualizovanju svakog sukoba zauzima određenje Drugog. Videli smo kako se u narativima srpske štampe poseszalo za 'istorijskom argumentacijom' i kolektivnim znanjem iz prošlosti da se objasne neke 'karakterne sklonosti' hrvatskog naroda. U hrvatskoj štampi bavljenje Drugim, tj. Srbima mnogo je uočljivija tema i, rekla bih, zasebno formulisana, u svrhu služenja samoj sebi. Zato sam i ovde tu temu izdvojila kao mini-celinu, mada, ponavljam, ovo razvrstavanje uočenih motiva treba shvatiti samo uslovno; u pitanju su akcenti, pre nego jasno razdvojene teme.

Kao što je u srpskim narativima termin 'ustaša' postao opšte mesto pri opisivanju akcija hrvatske vojske i milicije, tako su i hrvatski narativi, pri opisivanju sukoba sa srpskim paravojnim jedinicima, ali i jedinicama JNA, prihvatili i konstantno reprodukovali ideološke odrednice iz prošlosti. "Fašistička armija i njezini četnički pomagači nastavljaju pohod na Vukovar."⁵⁹ Ili:

Iako je i jučer bio u potpunosti u obruču srbokomunističkih okupatora, Vukovar je nadljudskim snagama odbranjen. Avioni zločinačke jugoslavenske vojske i sinoć su bombardirali grad, a pomagali su im srpski fašisti iz okolnih sela...⁶⁰

Komunisti i fašisti se stapaju u jedno lice neprijatelja, postaju instant objašnjenja zašto se protiv *ovakvog* neprijatelja mora boriti.

Da *objašnjenje* neprijatelja ne bi ostalo samo na pukim ideološkim terminima, ulazilo se u detaljnije analize srpskog karaktera, korišćenjem znanja koja nude prošlost i istorija. Kako ob-

58 "Bitka za istoriju", *VN*, 26. 11. 1991.

59 "Pomahnitala soldateska", *VL*, 30. 08. 1991.

60 "Herojska odbrana grada", *VL*, 29. 08. 1991.

jasniti da "velikosrbujuća komunistička soldateska tako strastveno radi na razaranju svega našega i svetskoga"? Odgovor sledi:

Ako bi se hteli pronaći koreni ovoga ludila, onda ih pre svega treba tražiti u stravičnoj 'istrazi poturica'... Prođemo li danas kroz Srbiju, koja je stolecima bila u sastavu Otomanskog Carstva, nećemo naći nijednoga znaka da je tu nekad bio islamski Otomanski Imperij upravo zbog toga što je srpski barbarogenije razorio sve džamije, muslimane prekrstio na pravoslavlje ili proterao, dok se tek manji broj povukao u nedodirljive planine. Nastavljajući tim putem, srpski barbarogenije uzdigao je vlastito barbarstvo na nivo kulta i nacionalnog mita, da bismo danas vlastitom krvlju plaćali klimaks te i takve politike...⁶¹

Gde su karakterne sklonosti tu je i psihološki profil:

Ako govorimo o političkoj genetici, dakle o nasleđivanju mišljenja, onda bi među ovim bašibozucima trebalo tražiti političku, ali i stvarnu unučad koljača iz Dinarske četničke divizije. Po mojoj povijesnoj spoznaji, ta se divizija nikad nije suprotstavila ni jednoj jedinoj regularnoj vojnoj jedinici. Za to nisu imali ni junaštva ni morala. Ali jao dijete, jao ženi, jao zarobljenome, jao onome ispred kojeg niko ne stoji da ga zaštiti! Za to su kninski koljači bili majstori. Kad bi vojska, bilo čija, napustila teren, oni bi došli i počistili ono nejači i jada što je ostao.⁶²

Dok su srpski narativi podsećali javnost na ustaške zločine iz 1941, hrvatski su podsećali na popa Đuića i njegove četnike, od kojih su mnogi, kako se kaže, ostali u Hrvatskoj i "umesto kokarde stavili zvijezde, ali nisu prigrlili i komunističke ideje. Ostali su četnici i tako su, što je još tragičnije, odgajali svoju djecu".⁶³

Bavljenje Drugim ima za cilj da 'objasni' situaciju, vivisekcijom mentaliteta neprijatelja, kako bi bilo jasno sa čime se su-

61 "Kocka je bačena", *Danas*, 08. 10. 1991.

62 *Start*, 13. 04. 1991.

63 "Kninski triptih", *GS*, 31. 12. 1991.

očavamo, šta možemo da očekujemo, šta je opravdano da preduzmemo. Ali, isto tako, Drugim se bavimo i da bismo repositionirali Sebe ili se učvrstili u nekom položaju koji nam godi. Objasnjavanjem Drugog u situaciji sukobljavanja sa njim doći ćemo i do nekog novog zaključka o Nama. Ako, usput, 'otkrijemo' i neke 'istorijske istine', 'potvrđene' u prošlosti, o Drugom, utoliko bolje za istorijsku istinu o Nama:

Srušen je mit o nepobjedivosti srpske vojske, čime je zapravo dodatno potvrđena teza da je to ipak samo mit. Velikosrbi su izgubili i 1941. i 1945. godine, a ni sva snaga jugoarmije nije im pomogla da 1991. slome Hrvatsku. Ponovo se razotkrio taj primitivan iskompleksirani mentalitet dijela dinarskih Srba, koji ljubomorni na nešto što je Zagreb, a nemoćni da išta učine na bojištu, gađaju nevine civile. U gradu koji su mrzeli i u bivšoj Jugoslaviji, jer je bio ljepši, kulturniji, europskiji, pametniji od njihova Beograda.⁶⁴

Nakon pada zapadne Slavonije, u tekstu "Hrvatska pobjeda svijesti", sa nadnaslovom "Zapadna Slavonija i svjetonazorne razlike između Srba i Hrvata", kaže se još:

Operacija oslobađanja zapadne Slavonije bila je od početka determinirana civiliziranošću, jer ovdje se radi o jasnom sukobu dva potpuno različita i vrijednosno neusporediva modela uljudbe, sukobu u kojem razvijeni model hrvatske kršćanske civilizacije ne može računati na konačan uspjeh ako preuzme tehnike srpskog barbarstva.⁶⁵

Konačno, i da bi 'velikosrpska agresija' postala jasna i očigledna činjenica moraju joj se naći odgovarajući istorijsko-strukturni uzroci i zadovoljavajuća objašnjenja. Zato se, u ovom slučaju, reč prepuštala ekspertima. *Vjesnik* je pisao o događaju predstavljanja knjige "Izvori velikosrpske agresije", gde su autori, profesori,

64 "Najteži poraz velikosrba", *VL*, 05. 05. 1995.

65 *VL*, 14. 05. 1995.

analizirali "srpsku imperijalnu svijest kao posledicu patološke srpske posesivnosti", a "elemente velikosrpstva kao vidove civilne religije".⁶⁶ Akademik Supek je, na drugom mestu, izrazio uverenje da:

Ideja velike Srbije duboko je ukorijenjena u srpskoj tradiciji od sredine prošloga stoljeća. Ona se razvila iz premise da su Srbi zapravo nasljednici Otomanskog Carstva i da bi Srbi trebali naslijediti sve što su Turci nekad osvojili na zapadu.⁶⁷

Istorija i Hrvati

Poput srpskih narativa, i hrvatski su tražili u istoriji potvrde žrtvenog statusa, ali i prava, pre svega na državnost nad teritorijom koju Srbi odbijaju da priznaju kao (samo) hrvatsku. U okvirima tih narativa najčešće su varirane teme potčinjenog položaja Hrvata u obe Jugoslavije, koje su opisivane kao tvorevine podređene srpskom interesu da vlada zapadno od Drine, i tema vekovnog prisustva hrvatstva na prostorima savremene države Hrvatske. Bilo je osvrta i na nekadašnju NDH, koja se pokušavala smestiti u širi ideološki, a ne usko nacionalni okvir: "Ustaše nisu imali korijena u hrvatskom narodu, a NDH bila je tvorevina okupacije, kao što je bila i Srbija pod generalom Nedićem."⁶⁸

Isticalo se da Jugoslavija u bilo kom obliku, monarhističkom ili komunističkom, nikada nije dozvoljavala interesima Hrvata da se realizuju, pa je opravdano pretpostaviti da ni neka eventualna treća Jugoslavija (o kojoj se pričalo pre konačnog otcpljenja Slovenije i Hrvatske) ne bi bila dobro rešenje.

Činjenica je da su u obje Jugoslavije Hrvati bili nezadovoljni... Komunisti se ni po čemu nisu razlikovali od starojugoslavenskog režima – oni su i održavali i podržavali srbijansku prevlast u svim državnim poslovima... Oni nisu učinili ništa ozbiljno...da u njihovoj epohi Hrvati i Sloven-

66 "Cvijeće političkog zla", nepoznat izvor i datum.

67 *Globus*, 27. o8. 1993.

68 "Pismo srpskim kolegama", *V*, 15. o8. 1991.

ci steknu barem osjećaj da nisu pod okupacijom i da se njihovim zemljama jeftino ne trguje.⁶⁹

Druga velika tema u kojoj se istorija pozivala za svedoka hrvatskih prava bila je dokazivanje starine hrvatske državnosti i hrvatstva teritorija na kojima su se vodile borbe. Ivan Supek, koji se kao glas autoriteta često pojavljivao u novinama, započinje jedan tekst sledećim osvrtom: "Malo koji narod ima tako star i točno utvrđen datum svoje državne samostalnosti kao mi Hrvati. Ivan VIII u pismu od 7. lipnja 879. potvrđuje knezu Branimiru punu vlast nad cijelim hrvatskim područjem."⁷⁰ Supek se zalaže da taj datum obeležava dan hrvatske državnosti.

Još je od veće važnosti bilo dokazati legitimno pravo na potpunu vlast i kontrolu prostora na kojima su se vodile najžešće bitke i gde su Srbi želeli da ostvare svoju samoupravu. Poput pomenute *Ekspresove* "Antologije sela srpskog nepokora", u Hrvatskoj smo mogli da čitamo feljton u šest nastavaka "Hrvatstvo Vukovara". Feljton je pisao o "hrvatskom gradu u kome se odavno živjelo i gospodarilo na europski način... u nedavnoj prošlosti nije bilo poželjno pisati o Vukovaru, jer bi se videlo njegovo hrvatstvo, jer bi se potvrdilo da je to hrvatski grad".⁷¹ Ovaj feljton to i 'potvrđuje' navodeći prevlast koju je hrvatsko stanovništvo ovde uvek imalo. Nevolje nastaju sa stvaranjem prve Jugoslavije kada se

raspalo carstvo u kojem je Vukovar bio europski grad, a počelo je razdoblje u kojem je Vukovar, kao i ostali hrvatski krajevi, gurnut pod žandamsku jugoslavensku čizmu... Srpska manjina i dovedeni činovnici imaju sve veći utjecaj... U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj Vukovar je proglašen sedištem Velike župe Vuka. Nacionalne podjele nastale u međuratnom razdoblju izazivaju netrpeljivosti i tragične posljedice. Antifašistički orijentirani Hrvati, Židovi i neki Srbi podvrgnuti su progonima i dio njih odlazi u partizane... U novoj jugoslavenskoj državi, stvorenoj na tzv. avno-

69 "Balvani na kninskoj cesti", *V*, 18. 08. 1994.

70 "Papa priznaje Hrvatsku", *NV*, 04. 06. 1992.

71 *NV*, 03. 07. 1993.

jevskim načelima, Hrvatska je izgubila Srijem... Sastav stanovništva vukovarskog područja znatno se promijenio. Odlaskom Nijemaca i Židova i mnogih Hrvata koji su likvidirani ili su se iselili zbog progona, stvaran je prostor za naseljavanje, pretežno Srbima.⁷²

Nakon Oluje i uspostavljanja celovitosti hrvatske države, izneti su i dokazi ne samo o starini hrvatstva na tek povraćenim područjima, nego i o praistorijskoj povezanosti različitih delova Hrvatske:

Brojni arheološki ostaci iz Knina i njegove šire okolice potvrđuju vjekovnu pripadnost ovog područja Hrvatskoj... Sličnost arheoloških nalaza starohrvatskih nekropola posavske i dalmatinske Hrvatske ukazuje na usku povezanost naših predaka u jugoistočnom i jugozapadnom dijelu Lijepe naše.⁷³

Heroji buduće istorije

Prikaz srpskih narativa završila sam osvrtom na stepen uključenosti teme 'buduće istorije' u njihovu strukturu. Napomenula sam da je to bila daleko značajnija i prisutnija tema u hrvatskim narativima. Njome ću završiti i prikaz hrvatske štampe, ali ću prethodno iz nje izdvojiti nekoliko primera pisanja o pojedincima, herojima domovinskog rata, čije su sudbine upisane u gradnju budućeg sećanja na temelje nove hrvatske državnosti.

Zanimljivo je tu odmah napraviti paralelu sa opisivanjem 'junaka' u srpskoj štampi. Pomenuto je pisanje o Milanu Tepiću, inače i jedinom srpskom narodnom heroju iz rata u kome Srbija zvanično nije ni učestvovala. Njegov podvig je slavljen, jer je bio u duhu nečeg što se opisivalo kao najbolja srpska vojnička tradicija. Inače se o herojima u srpskoj štampi, sve vreme trajanja rata malo pisalo. Osim Milana Tepića, obrise heroja dobio je i Veselin Šljivančanin, o kome su novine dosta pisale tokom borbi u Vukovaru. Interesantno je da je on u novinama opisivao često kao lik iz Ćopićevih romana (stasit, nezgrapan, ali

72 *NV*, 08.-09. 07. 1993.

73 "Spomenički biljezi hrvatskog Knina", *V*, 07. 08. 1995.

nežan, brkajlija, namršten, ali predusretljiv...), čak ga na jednom mestu porede sa Nikoletinom Bursaćem. Ali o toj nedoumici u srpskim narativima – prikloniti se partizanskoj ili nacionalnoj prošlosti kao okviru legitimizacije – već sam ponešto rekla. Ovdje je bitno primetiti da topos junaka u srpskim medijskim narativima gradi kontinuitet sa konceptom junaka normalizovanim u prošlosti. Hrvatski prikazi junaka ne slede taj obrazac. Jedan od prvih opisa "posebnih pojedinaca" koji kroje novu istoriju pojavio se neposredno nakon sukoba na Plitvičkim jezerima i daje portret zagonetnog zapovednika (identitet mu se ne otkriva, samo se pominja "glasine da je zapovednik naših specijalaca stigao kao hrvatski iseljenik iz neke od prekomorskih država") hrvatskih specijalaca. Tekst opisuje detalj sa obuke, zadatke koje izvršava mladi hrvatski specijalista pod budnim okom tajnovitog zapovednika. Dinamičan opis koji nam prenosi nešto nalik sceni iz američkih akcionih filmova (pucnji u rafalu iz pokreta, premeti preko glave, munjevito korišćenje hladnog oružja...), sažima osobine koje treba da krasi hrvatskog vojnika spremnog za borbe koje mu predstoje. Ko su uzori takvoj spremnosti, vidi se iz rečenica koje opisuju ponašanje zapovednika nakon regulisanja situacije na Plitvicama:

Učinio je to u maniri kakvoga britanskog oficira iz elite divizije *Pustinjski štakori* ili pak prvog časnika Drugog padobranskog puka francuske legije stranaca koja je harala nedavno u Zaljevu.⁷⁴

Novi hrvatski heroji, koje će buduća pokolenja pamtiti su sposobni, visoko profesionalni i specijalizirani, moderno obučeni, taktični i precizni.

Pored toga što ne preslikavaju nikakav model heroja iz prošlosti, hrvatski junaci su – i to je štampa često naročito podvlačila – obični ljudi. Prvi hrvatski general i veliki heroj domovinskog rata nije bio vojnik po obrazovanju ili sklonostima (što možemo zaključiti o zagonetnom zapovedniku). O Blagi Zadru, junaku kninske odbrane, pisalo se da je

74 "Za takvim se plače", *Danas*, 09. 04. 1991.

veličina iz običnog svijeta, kakvog ima na tisuće, milijune. Događaji su hteli da taj običan svijet dobije svoje ime, svoje jedinstveno utjelovljenje i simbol, svoga heroja... Vredio je kao Hrvatska koja je napad na svoju običnost uzvratila obranom te običnosti, u kakvoj je Blago bio heroj i pre rata.⁷⁵

Za buduća pokolenja –

građenje mita o Domovinskom ratu

Obični ljudi su i najčešće pozivani za svedoke Domovinskog rata, njihove sudbine su ugrađene u temelje nove državnosti, a iz njihovih će svedočanstava, slutilo se, novi naraštaji učiti o stvaranju nezavisne domovine.

Dve godine nakon napada na Vukovar, javnost je čitala ne samo izjave političara i oficira, već i brojna svedočanstva 'običnih ljudi', zahvaćenih ratnim vihorom. *Večernji list* je objavljivao, u vidu feljtona, zapise jedne časne sestre koja je pisala o porodičnim i pojedinačnim tragedijama kao i o svojim refleksijama o zlu koje ih je snašlo.⁷⁶ Nekoliko reportaža, u godinama nakon rata, pravljeno je o 'maloj Željki', uplakanoj devojčici sa BBC-jeve fotografije, koja je 1991. obišla ceo svet kao svedočanstvo stradanja nevinih. O Željki je pisano kao o simbolu stradalništva, ali i kao o novoj snazi preporoda i bitke za očuvanje sećanja, jer povod naknadnog medijskog interesovanja za nju bila je zbirka poezije koju je Željka objavila kao dvadesetogodišnjakinja. Pesme su govorile o "paklu Vukovara" i uspomenaama jedne devojčice, sad već devojke koja je "svoj život podredila brizi o braniteljima, a jedina joj je želja da jednog dana na bilo kakav način osnuje nekakvu udrugu koja bi se brinula o tim ljudima, koje ona naziva svojom braćom, očevima..."⁷⁷

Tako pojedinci, obični ljudi, postaju nosioci sećanja na žrtve koje je narod podnosio u borbi za svoju nezavisnu državu. Eksplicitniji primer ugrađivanja žrtvi u novi nacionalni mit u na-

75 "Blago Zadro, običan heroj i veliki ratnik", *VL*, 18. 11. 2005.

76 "Vukovarske sudbine", *VL*, 09–20. 11. 1993.

77 "Slike užasa iz kolone smrti prate me i danas", *VL*, 18. 11. 2005.

stajanju bilo je pisanje o 12 hrvatskih policajaca poginulih u Borovu Selu:

U Borovu Selu hrvatska mladost, još do kraja neobučena, pokazala je da dolazi vrijeme hrvatskih ratnika, koji će pola godine kasnije u prašinu baciti 200 godina umjetno napuhavan mit o 'srpskoj nepobedivosti u ratu'. Godinu dana nakon bolnog oproštaja sa dvanaest lučonoša hrvatske slobode u vinkovačkom parku, Hrvatska je postala država. Moralni dug prema dvanaest hrvatskih heroja nalaže da se ta hrvatska država uspostavi i na mjestu prvog velikog zločina nad Hrvatskom, da se ona uspostavi uskoro i u Borovu Selu.⁷⁸

Dosta pažnje je u hrvatskim narativima posvećeno normativizaciji budućeg sećanja – kako se treba sećati i čega, kako se, na opštem planu, odrediti prema ukupnosti Domovinskog rata, šta treba zaboraviti... Često su te namere postavljane u institucionalne okvire. Istog meseca kada je Vukovar pao, oglasila se Družba braće hrvatskog zmaja sa obznanom da uz saradnju "grupe uglednih znanstvenika" priprema "dokumentarnu monografiju "Vukovar, biser suza na hrvatskom oku"". Autori su poručili:

U toj ediciji osvetlit ćemo bogatu tisućljetnu prošlost i baštinu ovog hrvatskog urbanog središta i njegove okolice na obali Dunava, prikazati sadašnje uništavanje prekrasnog i slavnog grada Vukovara od balkanskih agresora, te ponuditi bitne smjernice za njegovu obnovu u oslobođenoj domovini.⁷⁹

Nekoliko godina kasnije, kada je Domovinski rat već bio završen, a hrvatska državnost učvršćena pojavila se inicijativa "umirovljenih generala okupljenih u udruzi "Viribus unitis"" da se osnuje Institut za povijest Domovinskog rata koji bi bio jedini ovlašćeni tumač ratnih događaja. Nezavisne novine su kritikovale tu ideju da

78 "Početak krvavog pira", *GS*, 02. 05. 1992.

79 "Monografija o vukovarskom kraju", *V*, 30. 11. 1991.

se "Domovinski rat kanonizira... kako buduće generacije ne bi imale nikakvih sumnji oko ciljeva i dosega tog rata",⁸⁰ ali sama ideja, doduše u ne tako rigidnoj formi, jeste ostvarena. Vlada Republike Hrvatske je 2001. godine donela odluku o pokretanju naučnih istraživanja Domovinskog rata:

Zbog značenja Domovinskog rata u stvaranju suvremene hrvatske države, Vlada je ocijenila da je potrebno poduzeti mjere kako bi se 'objektivno i nepristrasno' provelo njegovo istraživanje, s 'posebnim naglaskom na uzroke i tijek', te na 'žrtve stradale u tom ratu'. Zaključeno je da nositelj projekta proučavanja Domovinskog rata bude Hrvatski institut za povijest u Zagrebu.⁸¹

Izvor navedenog citata jeste doktorat kasnije objavljen kao knjiga *Srpska pobuna u Hrvatskoj* napisan u okviru pomenutog projekta. Možda je zanimljivo pomenuti da je jedna od glavnih teza iznetih u toj studiji, teza o dobrovoljnom odlasku Srba sa prostora Krajinne, nakon akcije Oluja: Srbe nije isterala vojno-redarstvenička akcija, već strah koji su sejali srpske vođe i nepristajanje na ideju da se živi pod hrvatskom vlašću.⁸²

Na kratko bih se još osvrnula na drugu dimenziju selektivnosti koja je u osnovi normativiziranja budućeg sećanja, a to su osvrta na ono šta treba zaboraviti i sa čime iz prošlosti, za budućnost, treba raskrstiti. Ilustrovaću to kratkim komentarima koji su stajali ispod slika načinjenih neposredno po svršetku akcije Oluja i zauzimanju Knina. Na jednoj slici vidimo vojnika ispred restorana sa nazivom 'Balkan', a propratni komentar glasi: "Restoran i ubuduće, 'Balkan' više nikada".⁸³ Druga fotografija prikazuje veću grupu nasmejanih i veselih vojnika ispred 'Jugobanke' i lokala 'Oziris'. Ispod je sličan komentar: "Nema više ni 'Jugobanke' ni 'Oziris' u Kninu".⁸⁴

80 "Cementiranje sjećanja po generalskoj naredbi", *NL*, 24. 02. 2001.

81 N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, Zagreb, 2005, str. 11.

82 *Ibid.*, str. 531–567.

83 "Ruševine, mine, grafiti", *SD*, 09. 08. 1995.

84 "Nikad više rata u kolijevci Hrvata", *ND*, 11. 08. 1995.

Zaključak

Neosporno je da su tumačenja prošlosti, istorije i kolektivnih sećanja podsticajno delovala na formiranje eksplanatornih okvira rata, za obe strane. Neosporno je i da efikasnog instrumentalizovanja prošlosti nema bez narativnog postupka. I srpski i hrvatski narativi prisutni u štampanim medijima trudili su se da osmisle rat, utvrđivanjem njegovih 'pravih' uzroka, definisanjem sopstvene i pozicije neprijatelja, vizioniranjem njegovih ishoda... Naravno, legitimisati svoju stranu i delegitimisati poziciju neprijatelja imalo je najveću važnost. Strategije dostizanja tog cilja bile su razne, često skoro simetrično raspoređene na obe strane: potvrđivanje žrtvenog statusa, s tim u vezi elaboriranje druge strane, bavljenje Drugim i istorijskim odnosom sa njim itd. Primetne su i razlike među narativima, počevši od toga da su se hrvatski narativi, generalno, u manjoj meri bavili temom prošlosti i sećanja i da je ona bila uže određena – najčešće se svodila na istorijske odnose Srba i Hrvata, posebno u kontekstu bivših Jugoslavija. Srpski narativi tumačenja prošlosti rastezali su se dublje u istoriju i šire u međunarodne odnose velikih sila. Takođe, u hrvatskim narativima ultimativni Drugi jesu Srbi, dok je to u srpskim narativima, rekla bih, razuđenija kategorija: obuhvata Hrvate prvenstveno, ali i ostale koji su prepoznati kao pretnja za srpske interese, opet dvojako shvaćene – kao težnja za ujedinjenjem svih Srba i kao težnja za očuvanjem Jugoslavije. U tom smislu, hrvatski narativi možda očitavaju i veću stabilnost, po pitanju tema kojima se bave, strukture motiva i jasnog cilja kojem služe: nezavisna Hrvatska sa rešenim problemom pobune Srba u Krajini. Osnove budućeg sećanja u hrvatskim narativima su, takođe, jasnije – teži se produkciji sećanja na Domovinski rat i napore stvaranja nezavisne demokratske (a to pre svega znači ne-komunističke, kakva je bila Jugoslavija) države. Srpski narativi variraju od vernosti jugoslovenskoj državi i prošlosti, kad im je tačka oslonca napada na Drugog borba protiv secesionizma i razbijanja države, do utapanja u oživljene nacionalističke diskurse, kad im je osnovna nit ugroženost srpskog naroda i nepravda koja mu se nanosi.